

БАТЬКІВСЬКЕ ПРОКЛЯТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗАЛОЖНИХ

Понікарівська Н.А.

Харківська державна академія культури

В статті розглядається суть і механізм батьківського прокляття в українській етнічній картині світу. Визначаються його джерела, що сходять корінням до давньослов'янської дохристиянської культури. Аналізується народна думка щодо нормативних і світоглядних основ, що регулюють родинні відносини. Дослідження здійснюється на матеріалі українського фольклору і традиційної обрядової народної культури.

Ключові слова: етнічна картина світу, батьківське прокляття, світогляд, морально-етичні основи, заложні, фольклор, давньослов'янська культура, Україна.

Постановка проблеми. Етнічна картина світу складається із різних, взаємопов'язаних між собою елементів, одним із яких є уявлення про родину, родинні зв'язки і відношення, нормативні основи родинного життя. Батьківське прокляття, що по суті є актом покарання дитини, своєю наявністю засвідчує і розкриває цільний пласт світоглядних уявлень, що потребують вивчення як в контексті дослідження аспектів національної культури, так і при спробах реконструкції самотутньої української етнічної картини світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблематики батьківського прокляття присвячено декілька наукових робіт: народні оповідання і казки з даної тематики збирав і упорядковував П. Іванов [7]; батьківське прокляття як вербальну традицію вивчали Л. Виноградова та І. Седакова [12]; проблематикою етнокультурної картини світу у свої наукових розвідках цікавилась В. Крисько [10]; аспекти мовної картини світу і їх зв'язок з національними менталітетами вивчав О. Корнілов [8]; фундаментальне дослідження народних уявлень про заложних здійснено Д. Зеленіним [5].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз останніх досліджень засвідчує високий інтерес науковців до вивчення національних культур різних народів і окремих її елементів, в тому числі до проблематики батьківського прокляття. Попри це, невіршеним залишається ряд питань: вивчення даної проблематики на матеріалі українського фольклору в контексті дослідження уявлень про заложних; розуміння зв'язку даних уявлень з морально-етичними і світоглядними основами, визначення їх ролі в родинному і особистісному житті індивіда. Окремим аспектом постає той факт, що українська народна культура розвивалась на ґрунті культури давньослов'янської, але під значним впливом християнства, що передбачає, по-перше, певну її синкретичність, по-друге те, що практично кожен її елемент, в зв'язку з цим, піддається ряду трансформацій.

Мета статті. Головною метою даної роботи є вивчення батьківського прокляття в якості елементу української етнічної картини світу в контексті дослідження народних уявлень про заложних.

Виклад основного матеріалу. Стосунки в середині родини, поряд з емоційною прив'язаністю, в певних межах обумовлюються етнічною кар-

тиною світу, що являє собою сукупність стійких, пов'язаних між собою уявлень і суджень про суспільне, сімейне і особисте життя індивіда, що притаманні членам конкретної етнічної спільноти. Вона має своє вираження у філософській і мистецькій думці, міфології, ідеології, ціннісних орієнтаціях, інтересах, уявленнях, в основі яких лежать прояви традиційної свідомості певного етносу.

Звертаючись до витоків батьківського прокляття як механізму покарання власної дитини, знаходимо їх в давньослов'янських світоглядних уявленнях, а саме в осмисленні індивідом місця для людини в світі, його призначення, логіки його буття. Перекази давньослов'янських космогонічних міфів розкривають уявлення про світоглядну модель, що уособлюється в образі Світового Дерева: коріння – підземне царство, стовбур – земля, крона і гілки – небесне царство [9, с. 199; 2, с. 46]. Царство людей знаходиться на землі, по фізичній смерті людина відправляється до Вирію, що знаходиться в кроні Світового Дерева, де набуває вічного, благого буття в єдності із власними пращурами, тобто родом, в божественним.

Рід осмислюється як сукупність всіх поколінь, що йдуть від одного предка. Поминальна обрядовість, що рясніє святами обов'язковим елементом яких є «спільна з батьками вечеря», яскравим прикладом чого в українській культурі є народні традиції святкування Різдва Христового та Великодніх свят, а також такі обрядові дійства як «Відмикання Вирію» [11, с. 14] або звичай «Батьків гріти» [6, с. 2], свідчать про те, що спілкування з померлими пращурами є частиною життя індивіда, яка, в свою чергу, зумовлена картиною світу. Дані світоглядні засади мають провідне значення в процесі самовизначення індивіда: не зважаючи на те, де саме знаходиться член роду – у світі живих, чи у світі померлих, – він сприймається як частина єдиного «організму» у єдності з яким здійснюється безперервне як земне, так і посмертне буття людини. Таке осмислення світу дає відповідь на надважливі в житті людини питання – про мету і змістовне наповнення життя, а також знімає укорінені в свідомості людини страх смерті через пояснення посмертних буттєвих перспектив. Батьківське прокляття – це, по суті, санкція на прояви девіантної поведінки, що реалізується через механізм виведення людини за межі її роду, в наслідок чого відбувається позбавлення належних їй по смерті буттєвих перспектив.

Опубліковане в 2016 році дослідження видатного етнографа Д. Зеленіна розкриває народне бачення даного аспекту. Дослідник, відмічаючи наявність в народній думці тенденції розділення всіх померлих на чистих і нечистих покійників, уніфікує його в термінах «чисті предки» і «заложні покійники». Основним для даного розділення критерієм Д. Зеленін визначає ситуацію «недожитого віку», яка може статися через насильницьку, передчасну або раптову смерть [5, с. 42].

Відомий філолог і етнограф О. Седакова також цікавиться даною проблематикою: звертаючись до значення слова *вѣкъ* (лат. *vis*), дослідниця виявляє індоєвропейську семантику: «*життєва сила*», «*vis vitalis*», і зазначає, що це «близький до *долі* час витрачання первинно закладеної життєвої потенції» [12, с. 40]. Таким чином, до критерію визначення покійного як заложного, що усоблюється в понятті «недожитий вік», додається критерій «ненабутої долі», що в випадку із проклятими батьками дітьми є основоположним.

В українському фольклорі зустрічаємо поняття «жіночої долі», «солдатської долі» тощо. Ці визначення уточнюють призначення тієї чи іншої людини за гендерними і соціальними ознаками, ознаками за родом занять. Доля в сенсі призначення, насамперед, демонструє морально-етичний і ціннісний аспекти: призначення дитини – поважати волю батьків, призначення дівчини – вийти заміж та народити дітей, призначення чоловіка – захищати свою родину, призначення батьків – виховати дітей та передати їм традиційні знання тощо. Тобто діти, що знехтували належним їм життєвим призначенням піддаються суспільному засудженню, до них застосовується прийнята для цього випадку санкція – батьківське прокляття.

Етнічна картина світу виявляє себе через вчинки і дії індивідів певної етнічної спільноти, а також через пояснення індивідами власних намірів і поведінки. Батьківське прокляття, в даному випадку, виступає, по-перше, дієвою санкцією на прояви девіантної поведінки власних дітей, по-друге, пояснюється світоглядними уявленнями і морально-етичними установками, що притаманні давньослов'янській, а пізніше і українській етнічній картині світу. В контексті родинних відносин прокляття визначається так: «Лишать благоволення; изгоняют отъ себя, лишая наслѣдья и всякаго общенья» [4, с. 508]; «Демонстративний акт розриву сімейних або соціальних зв'язків з людиною – порушником законів і звичаїв» [1, с. 286]. Таким чином батьки, що проклинають свою дитину, розривають сімейні узи, повністю від неї відрікаються, позбавляють свого благословення та захисту. За народними уявленнями, така людина опиняється за межами роду через що не набуває своєї долі, як наслідок по смерті не отримує статусу чистого предка бо втрачає ознаки людяності, і перетворюється на демонізованого, тобто заложного, покійника.

Згідно з українськими народними уявленнями, батьківське прокляття робить дітей нещасливими, знедоленими, хворими; вважається, що проклята батьками дитина не буде жити довго, а її душа після смерті перейде у владу до «нечистої сили»: «Діти прокляті батьками не будуть бачити щастя і довго не житимуть, а коли жона-

ті – не буде ладу у сім'ї і дітей не буде. А лише бува так, що своїй смертю не вмирають: с туги або втопиться, або завіситься, а то хтось уб'є» [7, с. 44]. Таке народне осмислення проклятих батьками дітей логічним чином переміщує їх до категорії заложних, тобто померлих «не своєю смертю», покійників.

В українському фольклорі знаходимо казки і народні оповідання, у яких героями виступають прокляті батьками діти. Такі тексти починаються з зображення ситуації, коли батьки доручили дітям якусь роботу, а діти їх ослухались, або із жорстокості чи жартуючи образили: «Мати послала у поле свою доньку полоти льон і наказала їй працювати сумлінніше, але дівчина замріялась над роботою і, склавши руки, стояла без діла»; «У одного чоловіка був неслухняний син. Куди його не пошле батько, чи орати, чи косити, чи у ліс, а він ніколи одразу не послухає, все не хоче, і все споре з ним»; «У нашого сусіда, – розповідає один селянин, – були сини до того не шанобливі до своїх батьків, що нерідко наносили їм тяжкі образи»; «На Великдень мати вдова прийшла із своїми дітьми із церкви до дому і стали розговлятися, а мати поперхнулася паскою та витріщила очі. Старший син то побачив, засміявся тай каже: «Поспішай, мати, або не вспієш»; «На свято Благовіщення одна бабуся зайшла із церкви до свого сина, дуже скупого чоловіка. Там збиралися обідати, але побачивши у вікно свою мати син в досаді наказав жінці прибрати все зі столу».

У продовженні сюжету зазвичай батьки попереджують дітей про неповажливе ставлення і гніваються на них, і у кінці проклинають: «Бодай же ти доню, пішла в чуди і диви!» І раптом при цих словах на очах матері донька почала виростати у струнку тополю»; «Той чоловік водився, водився із сином – взяв, і прокляв його»; «Батько сильно образився на ці слова сина і у гніві сказав: «Щоб же, сину, твоє ім'я пройшло, коли так!»; «А мати на то відповіла: «Проклятий ти, сину, от нині і до віку! І щоб ти сміявся і не перестав!» Фіналом подібних сюжетів є описання наслідків батьківського прокляття: «Кінь [під ним] розходився, став бити і скинув його з себе. Він впав і убився насмерть. Другого сина старий теж прокляв, так той замерз»; «От він захворів і вмер»; «З тої пори син забіснувався, стало його корчить, згинати у дугу [...] Так і вмер».

За народними уявленнями, проклятих батьками дітей «земля не приймає». Дане світоглядне бачення засноване на традиції обожнювання природи, її життєдайних початків. Земля, або Мати-земля, сприймається як священний простір – її створили як осередок порядку у первинному хаосі, вона дає життя рослинам і всьому що на ній є, годує людину. Відношення до землі як до священного зберігають українські фольклорні тексти:

«Як нам дали Землю святу,

І на Землю дару свого,

Аби ми Землю святу шанували, цілували,

Бо то Земля є наша мама!

Земля свята нас на собі тримає,

І наше тіло в себе приймає,

Шануймо Землю святу!

Й цілуємо Землю святу!» [2, с. 47]

А також тексти народних примовлянь: «На що тебе свята земляця носить», «На святу зем-

лицю найстарша присяга»; «Щоб тобою вибило на латер землю святу, щобиш відразу під ню провалитися!» [2, с. 47], «Будь здоровим як верба, а багатим – як земля» [3, с. 91]. Таким чином, поховання у землі, тобто у священному просторі, гідні тільки чисті померлі – предки. Д. Зеленин наводить приклади народних уявлень, за якими поховання заложного у землі може її образити [5, с. 100], на що вона відповідає заморозками і неврожаєм. Заложних ніколи не ховали у межах родового кладовища, бо вважалось, що через таке сусідство чисті предки також можуть розлютитися. Тіло заложного виносили і викидали, не здійснюючи при цьому якихось спеціалізованих обрядових дій.

В українському фольклорі, який як і інші елементи народної культури зазнає сильного впливу християнства, від долі заложного прокляту батьками дитину рятує батьківське же покаяння і прощення, бо за прокляття власної дитини батьків також спіткає доля заложного – вони, як і їх діти, нехтують батьківським призначенням і обов'язком: «Поховали ми його абияк присипавши труну землею [...] Старий почав сильно горювати, бо розумів, що на покійному лежить його прокляття, і відправився у один із монастирів покаятися. Там він у всьому зізнався духовнику, який наказав відкопати труну і зняти з сина прокляття. Розкопали могилу, старий почав молитися. Молитва його була почута: коли він, благословляючи, перехрестив труну, земля затряслась, і труна увійшла у неї»; «Що закопають в землю, а вона його викине, ще закопають, а вона знов викине. Тоді мати почала молитись Богу, щоб він його прийняв і свята земля. Господь протів їй гріхи, а сина прийняла свята земля: закопали його, і вона вже більш не викидала його грішного тіла». За народними уявленнями, батьківське прокляття здатне обернути, як же вже було описано, на рослину, або навіть вовка: «Ну, і що ж з тим сином діялось? – Він через годину став вовком, тоді саме, як сидів за столом, – вискочив із-за столу тай побіг вовком по дорозі прямо в ліс».

В українських казках зустрічається сюжет, коли за проклятою батьками дитиною приходиться «нечиста сила»: «Вийшли на слободу, а той відвів його з дороги, вбив і в яр укинув. Там його і знайшли, там і закопали. А гроші не взято, цілі, усе ціле, тільки хреста не було на шиї, і той чоловік пропав. Ніхто не знає, звідкіля він приходив і куди дівся, – мабуть, нечистий приходив за своєю роботою». Також присутні сюжети, де батьки, зловживаючи своїм правом, проклинали безневинних дітей, наприклад: «Жила вдова із сином, він був церковний майстер. Слухняний, працелюбний, а вона була п'яниця: день і ніч у шинку сидить, а все з сина вимагає грошей на пропій. Раз прийшла та мати з шинку й вимагає з сина грошей на горілку. Син дав їй грошей і сказав: «На, мамо, гроші та більш не проси! Сама собі зароби, то й гуляй, стільки тобі вгодно!» Вона взяла ті гроші, подивилась на них, баче, що трошки дав, і каже синові: «Дурак ти, що матері трошки дав грошей та ще й з виговором, – будь ти ж проклятий от нині і до віку!»

У тестах казок і народних оповідань зустрічаємо словесну формулу, за допомогою якої поряд

із іншими батьки проклинали свої дітей: «Щоб ти піднявся із вихором!» Наявні сюжети, коли люди зустрічають проклятих дітей, що носяться із вихором, або самі на нього перетворились: «В полудень, раптово, здійнялась сильна буря, бушує і все рве [...] Перед косарями не відомо звідки з'явився якийсь панич у шляпі, і питає: «Що ви за люди?» – «Хіба не бачиш? Женці. А ти хто?» – «Я із проклятих дітей, мене за дрібницю мати прокляла»; або: «Почитайте, добріє люди, своїх родителів, особливо мати... Я бил грубим зі своєю матір'ю, вона в гніві прокляла мене, сказавши: «Щоб ти піднявся з вихором! З тих пір я ношусь вихором».

В наведених нами прикладах достатньо чітко обмальовані причина, власне, батьківське прокляття, і обставини смерті проклятої батьками дитини, які виглядають як нещасливі випадки – з коня упав, замерз, захворів, що може вказує на передчасний характер смерті – раптова, непередбачувана, яка в народній свідомості осмислюється як така, що спровокована саме батьківським прокляттям.

Окремого розгляду потребують складові даних уявлень: 1) міфологічні; 2) ті, що привнесені християнським віроученням. Міфологічною складовою тут є осмислення батьківського прокляття як дієвого способу покарання дитини, що ставить до батьків неповажливо, тобто перечить своєму життєвому призначенню, а також той факт, що саме неповажливе ставлення до батьків сприймається на рівні особистісної культурної девіації. В даних фольклорних сюжетах також присутній мотив неприйняття землею нечистого тіла, що перестає бути таким після батьківського каяття, яке є релігійною складовою. Осмислення батьківського каяття тут представлено, по-перше, як спосіб, який дає можливість дитині упокоїтися, по-друге, як спосіб самими батькам усвідомити власний гріх і відмовитись від подальшого його скоєння.

Висновки і пропозиції. Дослідження фольклорних прикладів дає можливість зробити висновок щодо механізму батьківського прокляття: каталізатором тут виступає неповажливе ставлення до батьків, свідомо їх образа або до них презирство; акт прокляття, тобто санкція, реалізується через примусове виведення індивіда за межі роду, а також позбавляє його належних людині посмертних буттєвих перспектив; наслідком застосування санкції є перетворення проклятої дитини на демонічну істоту – вихор, що пріречений носитися по землі, завдавати шкоди людям та не знати спокою, перетворення людини на рослину або звіра, і таким чином позбавлення її власної особистості і ознак людяності.

Батьківське прокляття, як варіант вирішення певних конфліктних ситуацій, розкриває народну думку щодо нормативних основ, що регулюють родинні відносини, пояснює суть поведінкових реакцій, демонструє морально-етичний аспект буття соціокультурної спільноти. В якості елементу української етнічної картини світу розкриває народний світогляд, думку про мету і змістовне наповнення як земного, так і посмертного буття людини.

Перспективою подальших досліджень є вивчення даних уявлень в сучасній українській культурі.

Список літератури:

1. Виноградова Л. М., Седакова И. А. Проклятие / Славянские древности: Этнолингвистический словарь под общ. ред. Н. И. Толстого // М.: Институт славяноведения РАН, 2009. С. 286-294.
2. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк // Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 263 с.
3. Гунчик І. Український магічно-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування: монографія / І. Гунчик // Львів: ЛНУ ім. Франка, 2011. – 232 с.
4. Даль В. Токовый словарь живого великорусского языка. В 4-х т. Том IV / В. Даль // СПб: Издание М. О. Вольфа, 1882. – 704 с.
5. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии. Умершие не своей смертью и русалки / Д. К. Зеленин // М.: «ИНДРИК», 1995. – 432 с.
6. Зеленин Д. К. Народный обычай «Греть покойников» / Д. К. Зеленин // Харьков: Типография «Печатное дело», 1909. – 16 с.
7. Иванов П. И. Сила родительского проклятия по народным рассказам Харьковской губернии / Этнографическое обозрение. Кн. III под ред. Н. А. Янчука // М.: «Русская» типо-литография, 1889. – 224 с.
8. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О. А. Корнилов // М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
9. Котляревский А. О погребальных обычаях языческих Славян / А. О. Котляревский // Москва, 1868. – 252 с.
10. Крысько В. Г. Этнопсихологический словарь / В. Г. Крысько // М.: МПСИ им. Горького, 1999. – 343 с.
11. Ошуркевич О. Ключі від Вирію / Дім і Сім'я, № 1 // 2012. С. 14-15.
12. Седакова О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян / О. А. Седакова // М.: «ИНДРИК», 2004. – 339 с.

Поникаровская Н.А.

Харьковская государственная академия культуры

РОДИТЕЛЬСКОЕ ПРОКЛЯТИЕ В УКРАИНСКОЙ ЭТНИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ НАРОДНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ЗАЛОЖНЫХ

Аннотация

В статье рассматривается суть и механизм родительского проклятия в украинской этнической картине мира. Определяются его истоки, что уходит корнями в древнеславянскую дохристианскую культуру. Анализируется народное мнение о нормативных и мировоззренческих основах регулирующих семейные отношения. Исследование проводится на материале украинского фольклора и традиционной обрядовой культуры.

Ключевые слова: этническая картина мира, родительское проклятие, мировоззрение, морально-этические основы, заложные, фольклор, древнеславянская культура, Украина.

Ponikarovska N.A.

Kharkiv State Academy of Culture

PARENTAL CURSE IN UKRAINIAN ETHNIC WORLDVIEW WITHIN THE CONTEXT OF A RESEARCH OF FOLK REPRESENTATION OF ZALOSHNY DEAD

Summary

In this article we review the principles and mechanism of parental curse in Ukrainian ethnic worldview; determine its sources which are rooted in Old Slavonic pre-Christian culture; analyze folk view on regulatory and worldview fundamentals which regulate family relationships. The research is based on Ukrainian folklore and traditional ceremonial folk culture.

Keywords: ethnic worldview, ethnic picture of the world, parental curse, world outlook, regulatory and ethical foundations, zalozhny, folklore, Old Slavonic culture, Ukraine.